

УДК 165.172

III 47

Людмила ШЕНГЕРІЙ

НЕКЛАСИЧНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ: АНАЛІЗ КРИТЕРІЇВ

Проаналізовано модель сучасної неklasичної раціональності у контексті її занурення у світову культуру. Показано, що в рамках однієї філософської чи наукової парадигми можуть співіснувати декілька типів раціональності, що сприяє розширенню раціоналістичних досліджень. З'ясовано, що основними вимірами сучасної раціональності є онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, етичний.

***Ключові слова:** неklasична раціональність, закрита раціональність, відкрита раціональність.*

На зламі тисячоліть змінюються парадигми науки та філософії загалом, раціоналізму та раціональності зокрема. Klasичний тип раціоналізму є повністю сформованим і таким, що, напевне, вичерпав свій гносеологічний потенціал. На зміну йому приходить новий тип раціоналізму – неklasичний, “відкритий раціоналізм” (Г. Башляр), у рамках якого взаємодіють раціональний та ірраціональний.

“У філософському співтоваристві триває опрацювання критеріїв нової раціональності, які тепер остаточно ще не сформульовані. Саме це стимулює численні розвідки у зазначеному напрямку зарубіжними та вітчизняними науковцями, (К. Апель, Т. Кун, К. Поппер, Ст. Тулмін, А. Ішмуратов, В. Скотний та ін.).

Метою нашого дослідження є аналіз особливостей сучасних процесів формування критеріїв нової неklasичної раціональності. Для цього у роботі плануємо виконати такі **завдання**:

- проаналізувати модель некласичної раціональності шляхом її заглиблення у контекст світової культури;
- дослідити основні виміри та функції сучасної раціональності.

Виокремлюється сучасна тенденція, прихильниками якої є В. Кузнєцов, К. Узбек, В. Скотний та ін. дослідники, які для окреслення критеріїв некласичної раціональності вважають за доцільне аналізувати у широкому контексті – контексті світової культури. В. Порус стверджує, що раціональність треба розуміти як універсальну аксіологічну рису культурного феномену [7]. Щодо аналізу понять “раціональне філософування” та “нераціональне філософування», то вони експлікують різні модуси відношення окремих концепцій та шкіл до раціональності як феномену культури. К. Узбек переконаний, що “питання про генезис та основи розвитку філософської і наукової раціональності, так само, як і поняття “раціональне” (загалом), є одним із фундаментальних для вивчення та розуміння загальної логіки розвитку світового історико-філософського процесу” [13, 371]. І. Проценко виділяє раціональність смислових зв’язків людини з природою як цілим [8, 240]. В. Перов здійснює логіко-раціональний аналіз конфліктів. Він указує на важливість раціонально-логічної обґрунтованості, тобто послідовної узгодженості дії, із системою вихідних, базових норм та цінностей у сфері розв’язання конфліктів [5, 100].

У структурі некласичної раціональності виокремлюється її аксіологічний прошарок. В. Кизима стверджує, що «раціональність не означає простого співіснування норм і цінностей. Таке механічне поєднання нормативного і ціннісного аспектів у вигляді штучного поєднання когнітивного і позанаукового, логічного і смислового, розбиває раціональність на “абсолютно внутрішній” та “абсолютно зовнішній» компоненти. Раціональність є нерозривність, органічна єдність норм і цінностей, їх взаємне передбачення: цінності – те, без чого норми та їх поєднання не мають смислу, норми – засоби реалізації та функціонування цінностей. Інакше кажучи, раціональність – це характеристика культури і культурно-історичного процесу в аспекті співвідношення цінностей і норм їх реалізації, переходу духовного в матеріальне, ідей – у

соціально значущу дійсність. Мірою раціональності є ступінь взаємної відповідності цінностей і норм, повнота втілення перших через другі” [3, 220].

Сучасні дослідники заперечують абсолютний характер раціоналістичного методу пізнання, згідно з яким домінують теоретичний рівень пізнання та каузальне пояснення. Саме тому альтернативною стратегією постає узгоджене існування системи різних типів раціональності.

Ст. Тулмін називає неконструктивною, навіть помилковою пізнавальну стратегію, згідно з якою раціональне прирівнюється до логічного. У праці “Концептуальні революції в науці” він указує, що одним із негативних наслідків зазначеної позиції є надзвичайне звуження царини раціоналістичних досліджень. Зокрема, поза полем аналізу майже повністю опиняється сфера наукових відкриттів, у структурі якої виокремлюються певні раціональні дії, що в даний момент часу не узгоджуються з першоосновами логічних систем, не відповідають їх вимогам. Дослідник основну увагу приділяє різноплановому аналізу змінних компонент у структурі систем знання, виділяє тенденцію розрізнення власне процесів введення нових елементів до існуючих теорій, що формують імовірнісний простір розвитку певної традиції у вигляді множини концептуальних схем та його підпростір тобто обрані науковцями новації. Такий відбір здійснюється представниками певного наукового співтовариства, і результати відбору утворюють науковий дискурс.

Важливою є думка Ст. Тулміна про те, що інтерсуб’єктивні уявлення про подальші шляхи розвитку наукових теорій визначають певний інваріант тільки для деякої окремої епохи і є змінними при більш широкому аналізові відповідних процесів. Тому критерії раціональності також є значеннями функції певного періоду розвитку наукового знання і залежать від його концептуальної структури. Раціональність наукових теорій у будь-який період накладається на них згідно з певними “матрицями”. Новації мають статус аномалій, які можуть не вкладатися у систему прийнятих “матриць”, що стимулюватиме зміни стандартів наукового розуміння. Дослідник узгоджує одночасне існування різних схем раціональності. Раціональність у вузькому смислі (закрита раціональність, логічність)

притаманна системам чистої математики. Раціональність у широкому смислі (відкрита раціональність) плідно застосовується у процесах продукування нового знання в царині природничих наук. Для систем, створених згідно з традиціями відкритої раціональності, можна виділити окремі “логічно систематизовані сфери” [11]. У праці “Людське розуміння” Ст. Тулмін здійснює ґрунтовний аналіз стрижневих понять “розумність науковців” та “раціональність наукових процедур”, результатом якого є система трьох основних вимог до них:

– з’ясувати природу тих раціональних міркувань, контекст яких детермінує модифікації та зміни поняттєвого каркасу і методології досліджень;

– установити взаємозв’язки між поняттєвим каркасом, герменевтичними та методологічними конструктами, що опрацьовуються різними науками;

– виявити основні способи виникнення та легітимації концептуальних проблем в окремих складових частинах певної науки [10, 42].

Узгоджується із попередньою і концепція Т. Куна, згідно з якою процеси продукування нового знання мають відбуватися в рамках певного “наукового співтовариства”, що набуває статусу суб’єкта наукової діяльності. Тому розвиток наукового знання є розгалуженим нелінійним процесом. Аргументує названу модель теза Д. Девідсона про те, що “відмінність точок зору може мати сенс тільки тоді, коли є наявною спільна система координат, яку вони (науковці певної традиції – Л.Ш.) повинні поділяти” [2, 146].

Розмірковуючи про природу та сутність раціональності, Т. Кун доходить висновку, що “раціональність є атрибутом не логічної чи концептуальної системи, а людських дій або ініціатив, у яких тимчасово перетинаються окремі набори понять, зокрема тих процедур, завдяки яким поняття, висловлювання і формальні системи... критикуються та змінюються” [4, 68].

Актуальним у сучасних дослідженнях є виокремлення різних вимірів раціональності. К. Апель актуалізує, окрім наукової раціональності, також інші її типи. По-перше, це технологічна раціональність ціле-раціональної дії, основним

завданням якої є забезпечення суб'єкта дії засобами для досягнення певних цілей. По-друге, це герменевтична раціональність розуміння, що ґрунтується на етичній раціональності [14, 248].

В. Скотний виділяє принаймні два виміри раціонального – ґносеологічний, як більш ранній, та онтологічний. К. Узбек виокремлює більшу кількість філософських вимірів раціоналізму: онтологію, ґносеологію, етику, аксіологію тощо.

На ґносеологічному рівні можна актуалізувати операційне визначення раціонального знання як такого, що відповідає критеріям логічної обґрунтованості, теоретичної усвідомленості, систематизованості, універсальності. У ґносеології раціоналісти спираються на розум як основну форму пізнання, що дає підстави сформуувати і теоретичну пізнавальну концепцію розуміння світу, людської природи, життєвого ідеалу, методів його досягнення, і практичну – спосіб життя, що сприяє досягненню цього ідеалу [13, 73 – 74].

У сфері онтології вектор раціоналізму спрямований на пошук деяких першоначал у будові світу. Онтологічний вимір раціонального утворюють предмети, явища, дії, для яких відомі закон, правило, порядок їх буття. Зокрема, раціональним визнається таке явище, яке є прозорим та зрозумілим, при цьому воно допускає пояснення та визначення раціональними засобами (понятійно і вербально), має комунікативний характер, тобто може бути в зрозумілій формі як передане іншому суб'єктові, так і сприйняте ним [9, 62].

Якими є суттєві риси нової неklasичної раціональності? Це насамперед інваріантна складова раціональності, сформована ще згідно з класичними критеріями, що за будь-яких часів включає вимоги логічності, впорядкованості, ефективності, корисності, конструктивності. В. Додонова виокремлює такі суттєві риси класичної раціональності – єдність розуму, об'єктивність та аподиктичну достеменність істини, універсальність моральних незалежностей [3, 220].

Щодо змінних компонент неklasичної раціональності, то їх обговорення і є предметом сучасних досліджень. Це насамперед її функціональний характер, багатовимірність, особливості кореляційних відношень між філософською та науковою

раціональністю та ін.

Раціональність є *функціональною* категорією, що відображає відношення між існуючою системою знання та її еталонним (нормативним) варіантом, зафіксованими парадигмально.

Важливою особливістю сучасних досліджень раціональності є виокремлення її багатовекторності. У концепції М. Семенова актуалізується таке визначення раціональності: “Під раціональністю можна розуміти інваріантні структури людського мислення, спілкування і діяльності, які мають також регулятивну функцію. Раціональне – це те, що виправдовує, і те, що спрямовує, і те, що підказує” [3, 219]. Науковець розглядає двоїсте розуміння раціонального: “З одного боку, раціональному слід відповідати (це інтелектуальне виправдання і легітимність розумного буття). З іншого боку, раціональне само відповідає деякій підставі: фундаментальним цінностям, смыслом (герменевтична раціональність), практичній корисності, ефективності (економічна раціональність), об’єктивності зовнішнього світу (наукова раціональність), соціокультурним нормам” [3, 219].

Сучасних дослідників цікавить взаємозв’язок філософської та наукової раціональності, особливості якого досліджують В. Порус, Л. Шашкова та ін. В. Порус вважає, що наукова раціональність суттєво корелює з філософською раціональністю. На нашу думку, важливим є аналіз несиметричності відношення впорядкованих пар понять “філософська раціональність; наукова раціональність” та “наукова раціональність; філософська раціональність”. Щодо першого з них, то, безперечно, філософська раціональність завжди певною мірою впливає на визначення критеріїв наукової раціональності, а “філософські корені” можна віднайти в будь-якому типі наукової раціональності як складові раціональності наукових теорій (інваріантна складова раціональності – Л.Ш.) та раціональності наукових змін (змінна складова – Л.Ш.). До обсягу останнього поняття В. Порус відносить важливі елементи гносеологічних процесів, зокрема вибір наукових теорій, наступність фундаментальних та робочих схем пояснення, формування поняттєвого каркасу, вибір адекватної методології тощо. Для другої пари понять визначення раціональності філософських

міркувань на підставі критеріїв наукової раціональності є можливим не завжди, а тільки в тих випадках, коли це дає змогу здійснити заданий тип філософування. Актуальною вважаємо ідею науковця проаналізувати поняття “раціональність” логічними засобами. На думку дослідника, це поняття слід віднести до класу фундаментальних і нарівні з філософськими категоріями, які не можуть визначатися через рід та видові відмінності. Він вважає неефективним визначення цього поняття і через інші критерії – істинність, ефективність, доцільність, бо такі визначення неправильні через наявність логічної помилки “кола у визначенні”. Яким же має бути конструктивний підхід до дефініції цього поняття? Наукова раціональність, імовірно, визначається як відповідність системі певних критеріїв, що встановлюються шляхом конвенцій, які не є інваріантними і залежать від філософсько-світоглядних уявлень окремого дослідника чи наукової школи.

Сучасні науковці виокремлюють суттєві функції неklasичної раціональності. Однією з важливих у наш час залишається інтегративна функція раціональності. “Ідея розуму не тільки об’єднує та структурує ієрархічну структуру знання, але пронизує кожен з наук і поєднує їх між собою” [1, 123]. Водночас сфера раціонального знання у наш час має тенденцію до розширення, набуваючи більш складної та ефективної структури. Разом із тим у рамках цього дослідження ми аж ніяк не допускаємо думки навіть про можливість існування суто раціонального, “стерильно-логічного світогляду” [10, 24].

У концепції К. Поппера встановлюється надзвичайно важлива риса сучасного раціоналізму – *плюралізм*. Науковець переконаний у тому, що “раціоналізм “відкритого” демократичного суспільства, як і система світоглядних, методологічних, теоретичних настанов, так і система цінностей західної цивілізації є за своєю сутністю плюралістичними” [6, 412].

К. Узбек виокремлює раціональні чинники, що є найважливішими для успішного функціонування та розвитку неklasичної науки:

– рекурсивне теоретико-рефлексивне повернення до раціоналізму класичної науки та системи античного наукового

раціоналізму. Ми вважаємо, що така діяльність може бути найбільш конструктивною завдяки реконструктивному переосмисленню історичних типів раціональності;

– досягнення теоретичної всезагальності на якісному та кількісному рівнях наукової абстракції [13, 31].

Формування особливостей некласичного раціоналізму в аспекті поліфонічності взаємозв'язку проблематики раціонального та ірраціонального, пошуку форм взаємодії раціоналізму з іншими пізнавальними традиціями вивчає вітчизняний науковець В. Скотний. Він особливо акцентує два аспекти проблеми. По-перше, взаємозв'язок виявів раціонального та ірраціонального у нових філософських парадигмах. По-друге, одночасне існування різних типів раціональності в рамках одного періоду, зокрема постнекласичного. Цей фактор сприяє розширенню сфери раціональних досліджень.

В. Скотний здійснює класифікацію типів раціональності, розвиваючи концепцію Ст. Тулміна, і виокремлює закриту та відкриту раціональність. Перша є раціональністю розсудливого типу, її пізнавальний потенціал є дещо обмеженим. Відкрита раціональність передбачає синтез різних методологій, вихід за рамки суто раціональних процедур. Дослідник виділяє дві характерні складові сучасного раціонального мислення: “законодавчий розум” та “розум інтерпретуючий”. Причому як конструктивна властивість знання постає саме другий аспект, насамперед множина і довільність інтерпретацій [9, 43].

Надзвичайно важливою для сучасного осмислення некласичної раціональності є традиція “раціоналістичного осмислення ірраціональних ситуацій” [9, 50]. Ми підтримуємо точку зору дослідника щодо узгодженості існування й аналізу раціонального та ірраціонального. Але далі В. Скотний зупиняється на дослідженні “раціональності як такої”. Ми вважаємо доцільним узгоджено аналізувати гносеологічний і онтологічний виміри раціонального та ірраціонального, виділяючи для будь-яких об'єктів, явищ чи дій їх раціональні та ірраціональні характеристики.

Отже, на підставі аналізу особливостей формування критеріїв некласичної раціональності робимо такі *висновки*:

– конструктивною дослідницькою стратегією сучасних раціоналістичних розвідок є занурення у культурний світовий контекст;

– у межах однієї філософської чи наукової парадигми можуть співіснувати декілька типів раціональності, що сприяє розширенню сфері раціоналістичних досліджень;

– основними вимірами сучасної раціональності є онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, етичний та ін.;

– основними рисами неklasичної раціональності є інтегративність, багатовекторність, плюралізм та ін.;

– неklasична раціональність може включати елементи ірраціонального. Більше того, саме конструктивна взаємодія раціонального з ірраціональним, розуму з інтуїцією вказує напрямки майбутніх досліджень.

1. Буряк В.В. Основные типы рационального знания (культурно-историческая классификация): Дис... канд. филос. наук: – Симферополь, 1999. – 179 с.

2. Девидсон Д. Об идее концептуальной схемы // Аналитическая философия: Избранные тексты. – М., 1993. – 181 с.

3. Додонова В.І. На шляху до нової раціональності // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 219 – 221.

4. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1997. – 286 с.

5. Перов В.Ю. Конфликты справедливости: проблема логической рациональности // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке: Материалы VIII Общероссийской научной конференции. 24 – 26 июня 2004 г. – СПб.: Питер, 2004. – С. 100 – 102.

6. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.

7. Порус В.Н. Рациональность философии как ценность культуры // Смирновские чтения: 4 Международная конференция. – М.: МГУ, 2003. – С. 259 – 260.

8. Проценко І.П. Антропний принцип у контексті античного раціоналізму// Актуальні проблеми філософських політологічних і релігієзнавчих досліджень. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 238 – 240.

9. Скотний В.Г. Раціональне та ірраціональне в науці та освіті. – Київ – Дрогобич: Коло, 2003. – 288 с.

10. Титов В.Д. Логическое знание в его социально-исторической детерминации (религиозный, правовой, политический контекст Древности и Средних веков): Моногр. – Х.: Регион-информ, 2004. – 260 с.

11. Тулмин Ст. Концептуальные революции в науке // Структура и развитие науки: Из Бостонских исследований по философии науки. – М.: Прогресс, 1978. – С. 170 – 189.

12. Тулмин С. Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.

13. Узбек К.М. Развитие рациональности в античной математике и философии. – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2003. – 357 с.

14. Apel K.-O. Understanding and Explanation: a transcendental pragmatic perspective. – Massachusetts, London: MIT Press Cambridge, 1984. – 293 p.

Людмила Шенгерий. Неклассическая рациональность: анализ критериев. Проанализирована модель современной неклассической рациональности в контексте ее погружения в мировую культуру. Показано, что в рамках одной философской либо научной парадигмы могут сосуществовать несколько типов рациональности; это способствует расширению сферы рационалистических исследований. Установлено, что основными измерениями современной рациональности являются онтологическое, гносеологическое, аксиологическое, этическое.

Ключевые слова: неклассическая рациональность, закрытая рациональность, открытая рациональность.

Liudmyla Shengeriy. Non-classical Rationality: the Analysis of Criteria. There has been analyzed the model of contemporary non-classical rationality in the context of its submergence into the world culture. It is demonstrated that within the framework of an isolated philosophical or scientific paradigm there can coexist several types of rationality; it promotes the extension of the sphere of rational investigations. It is established that principal measurements of the contemporary rationality are ontological, gnosiological, axiological and ethical ones.

Key words: non-classical rationality, closed rationality, open rationality.